

Tanulmányok

BENYIK GYÖRGY

PÁL LEVELEINEK HATÁSTÖRTÉNETE

Az alábbiakban csak igen vázlatosan szeretnénk ismertetni azt a hosszú, több évszázados folyamatot, amelynek eredményeként Pál apostol leveleinek gyűjteményét magyar nyelven is kezünkben tarthatjuk, és azokat a szempontokat, amelyek Pál leveleinek mai olvasását meghatározzák, a róluk szóló prédikációt befolyásolják.

Pál igehirdetését nem ismerjük teljes egészében,¹ de az igehirdetésének írott részét igen.² Életének legkorábbi krónikása Lukács evangélista, aki az Apostolok Cselekedeteiben méltó emléket állított a leghatásosabb ókeresztény igehirdetőnek.³ Lukács sokat írt ugyan Pálról ebben a művében, tanúsága mégis inkább az apostoli egyház fejlődésére koncentrált, és eközben apologetikus szempontokat is követett, védeni akarván nemcsak Pál tevékenységét, hanem a pogány misszió ügyét is e missziót ellenző zsidó-keresztényekkel és a római hatóságokkal szemben. Az sem kizárt, hogy *Az Apostolok Cselekedetei* című írás nem más, mint egyfajta védírat Pál perében.⁴

¹ Legismertebb Pál-monográfiák: Holzner, J., *Szent Pál, Az apostol élete és levelei*. Bp., 1982; Gnllka J., *Paulus von Tarsus Apostel und Zeuge*. Freiburg–Basel–Wien, 1996; Jerome Murphy O'Connor, *Pál története*. Bp., 2007. Részletes bibliográfiát ld. ezekben a könyvekben.

² Kutatástörténeti összefoglalót ld. Schweitzer, A., *Geschichte der Paulinischen Forschung: Zusammenfassung und Problemstellung*, Ingerngstorf, K. H. (ed.), *Das Paulusbild in der Neuen Deutschen Forschung*. Darmstadt 1964. 113–123.

³ Benyik Gy., *Az Újszövetségi Szentírás keletkezés- és kutatástörténete*. Szeged, 2004. különösen 323–361. A legjelentősebb Pál-életrajzok és teológiai monográfiák szerzői: Bornkamm G. (1909), Bultmann R. (1964), Coppens, J. (1956), Deissmann, A. (1925), Dibelius, M.-Kümel, W. G. (1964), Ramsay, W. M. (1920), Ricotti, G. (1957).

⁴ Az ApCsel és a levelek adatainak eltéréséről született irodalom igen gazdag, néhány jelentős szerzőt említünk meg: Dodd, C. H., Vielhauer, Ph., Haenche, E., Conzellmann, H., Wilkens, U. stb.

A páli levelek majdnem mindegyike – leszámítva a Római levelet – eredetileg alkalmi írások voltak,⁵ amelyeknek háttérében élő és vitatkozó egyházak álltak, ezért a levelek egy részét csak a lokális viták háttéréből lehet helyesen megérteni. A tessalonikiaknak írt két levél például a közeli világvég-várás eltorzult formái ellen lép fel (1Tessz 5,2–11, 2Tessz 2,1–3).⁶ Az egyes egyházközségeknek és csoportoknak írt levelek azonban Kr. u. 67-től – Pál mártírhálálát követően – egycsapásra kiemelkedtek az eredetileg címzett egyházak behatárolt érdeklődéséből, és minden pogány-keresztény egyház figyelmébe ajánlott tanítássá váltak. A Pál által misszionált egyházak igyekeztek mesterük írott tanítását a többi egyházközségben is közzétenni. Ezért Pál leveleinek gyűjteménye viszonylag gyorsan kialakult. A hellén keresztények úgy érezték, hogy nemcsak a Názáreti Jézus tanítása, hanem Pál levelei is fontosak és a kinyilatkoztatás írott forrásai számukra.⁷ Nem véletlen ez, hiszen Pál magát is a kinyilatkoztatás letéteményesének értelmezte és apostolságát is isteni eredetűnek tartotta (Gal 1,1–3.11–24), amelynek kezdete megtérésének eseményéhez kapcsolódik.

Pál ugyanakkor saját korábbi műveltsége és kora gondolkodásának hatása alatt áll. A. Deissman nem véletlenül gondolta, hogy a feltámadás tana mögött – nyelvi alapokként (Ef 2,2, Kol 2,14, 1Kor 15,24) – azok a hellenista megváltás-elképzelések is megtalálhatók, amelyekről a delphoi jósdában feliratokat olvashatunk.⁸ Pál tanítását sok hallgatója és olvasója a platóni gondviselés-hit alapján értelmezte, a misszionált rabszolgák pedig egyben a rabszolgaságból való pszichikai szabadulásként is érthette a megváltás tanát. Mint ahogy a démonok uralma alól való felszabadulásként is megélhették Krisztus megváltását a Galáciában élő keresztények (Gal 4,3; Kol 2,20).

Etikai tanítása mögött felfedezhetjük a sztoikus erénytant, avagy akár a pogány Epiktétosz (Kr. u. 55–135) gondolatait is.⁹ Vagyis Pál szimbolikus értelem-

⁵ Käsemann, E., *The Problem of a New Testament Theology in NST* 19. 1972–73. 235–245.

⁶ Az eltérést már H. Grotius is kimutatta (1641), de jórészt a tübingeni iskola dolgozta ki, J. Weisstól kezdve M. Albertsig. A legjelentősebb katolikus véleményt ld. Brown Raymond, E., *An Introduction to the New Testament*. Toronto, 1997. 590–598. ld. bővebb bibliográfiát is.

⁷ Wayne A. Meeks, *Urchristentum und Stadtkultur. Die soziale Welt der paulinischen Gemeinden*, Gütersloher Vlg. 1983.

⁸ Munck, J., *Paulus and the Salvation of Mankind*, Richmond 1959.

⁹ Epiktétosz (60–120) görög filozófus. Néró római császár testőrének rabszolgája, akit Rómában szabadítottak fel. Domitianus Kr. u. 89-ben Rómából száműzte a többi filozófussal együtt, ekkor Görögországban, Nikopoliszban alapított iskolát, amelyet haláláig vezetett. Gyakorlati sztoikus, aki szerint a baj oka a jó helytelen megismerése. Filozófiája

ben „megkeresztelte” a pogány világ legértékesebb etikai kísérleteit, és beemelte a keresztény egyházba. Nemcsak csipkelődéstől sem mentes érvelése kötődik az ókori *diatribé*¹⁰ (Róm 2,1–5.17–24; 3,1; 3.5; 7.9 ld. még 12,11–12) műfajához (R. Bultmann), hanem a sztoikus etikai gondolkodás és erénytan is lépten-nyomon felfedezhető írásaiban (1Kor 12,4sköv).

Mindenekelőtt azonban Pál írásait olvasva nem szabad elfeledkeznünk, hogy megtért farizeussal állunk szemben.¹¹ A farizeus szót ez esetben nem az evangéliumokból megismert negatív, ’képmutató’ értelemben kell felfognunk, ehelyett olyan teológiai iskolához tartozó zsidó ember írásait olvassuk Pál leveleiben, akinek gondolatait Jézus után a Tóra és a próféták irányítják, és aki előző életében azért tanulmányozta az „Írásokat”, hogy új alkalmazott vallási tanítást adjon kortársainak. Pálnál az ószövetségi etikai tanítás adaptációja Krisztus hatása alá került, ezért nála a Törvény alatt állni és „Krisztusban lenni” párhuzamos jelentésű fogalom lesz.

tanítványai, elsősorban Flavius Arrianus lejegyzéséből maradt ránk, aki gondolatait *Diatribai* (Elmélkedések), illetve *Homilíai* (Beszéddek) címmel adta közre. Magyarul is megjelent az *Enkhiridion* (Kézikönyvecske) c. műve. Hatott Marcus Aureliusra, a sztoikus császárra is. Népszerűsége a humanisták körében a legerősebb.

¹⁰ Diatribe (διατριβή) – időt tölteni, társalogni, de jelent tanulmányt és a beszélgetést is, a műfaj nem bibliai, hanem a hellenizmusban és annak előtte is ismert antik beszédforma. A műfajt a cinikusok fejlesztették ki Bión (Borüszthenész?, Kr. e. 4. század – Kr. e. 3. század közepe), de talán már Antiszthenész, a Kr. e. 3. századtól. A peripatetikus filozófiai iskolákban átvették és szívesen használták. Belőle származtak a filozófiai dialógusok. Szókratész és a szofista körök párbeszédében jó talajra talált és tovább fejlődött a hellén irodalomban, és igen kedvelte Epiktétosz, Plutarchosz, Horatius, Seneca és Philón. De megtalálhatjuk Musonius Rufus (Kr. u. 30–101) írásaiban is, aki Rómában vezetett rétoriskolát. A párbeszédetől az különbözteti meg, hogy itt az egyik fél a képzeletbeli ellenféllel vitatkozik, és szónokias kérdéseire sok esetben gúnyoros, megsemmisítő választ ad. A választ jól tagolt, gyakorta költői kérdésekkel és felkiáltásokkal élénkített formában adja. Azt mímeli, hogy valakivel beszélget, de valójában a hallgatóságához szól. Az ókori görög zsinagógai prédikációban is alkalmazták ezt a stílust. Megtalálhatjuk ennek elemeit Mt 6,26-ban, valamint 11,16-tól kezdődően is. Sok esetben ez csak arra jó, hogy a beszélő bővebben kifejtsen érveit. Pál a Római levélben sokszor alkalmazza. Számos diatribét találhatunk a Kor, Gal, Ef, Tim, Tit levelekben, sőt a Jakab-levélben is. Ezt a gondolkodási formulát átvették az ókeresztény egyházatyák, pl. Római Kelemen, és szívesen alkalmazták írásaikban. Témájukat illetően a legtöbb diatribe morális kérdésekkel foglalkozik. Az ókeresztény írók közül Tertullianus (160–240) gyakran élt vele, a 4. században pedig Nagy Szent Vazul alkalmazta igen eredményesen.

¹¹ A farizeusokról készült legjelentősebb monográfiákról ld. Boccaccini, G. 2002 és Bruce, F. F. 1988, Cohen, Shaye J. D. 1988, Fredriksen, Paula 1988, Neusner, Jacob 1998, Segal, Alan F. 1986.

Tanítását Pál a zsidó diaszpórában¹² fejti ki, amely a Kr. e. 7. századtól áll fenn. A zsidóságnak a hellén birodalomban való szétszóródásától kezdve kialakultak azok a zárt csoportjai, amelyek egymással szoros kapcsolatban álltak és vallási és kereskedelmi közösségi hálózatot alkottak. Ezekben a közösségekben az ószövetségi iratokat görögül olvasták, és a közösség tagjai a próféták és Mózes¹³ tanítását igyekeztek szintetizálni a görög filozófusok írásaival és a hellén etikai tanításokkal is. A Pál által alapított keresztény közösségek egyfelől ennek a teoretikus gondolkodási folyamatnak újabb impulzust adtak; másfelől ezekben a zsidó- és pogány-keresztény közösségekben új típusú kapcsolatok alakultak ki zsidók és „pogányok” között. Pál hatékony igehirdetése jórészt a közös isten- gyermekség-koncepcióra alapozta a közösségi érzést. Érdeemes megemlíteni e helyen, hogy a keresztény közösségen kívül a pogányok is ápolták az emberek és istenek közötti rokonság gondolatát, és kísérleteztek azokkal a vallási szertartásokkal, amelyek segítségével az istenek boldog életében részt tudnának venni. De az istenlátás Platón szerint csak a szabad emberek előjoga volt, és az isteni életet homályos misztériumok fedték el az emberek elől. Pál a pogányok lelki igényeinek orvoslására lépten-nyomon a misztériumtanításokra alapozva írja le a Jézus Krisztussal való új vallási közösséget, amelyben zsidók és pogányok, görögök és barbárok, szabadok és rabszolgák egybekapcsolódhatnak.

Nem véletlen, hogy Péter maga is bírálta Pált, mint akinek levelei nehezen érthetők és homályosak (2Pét 3,14–16), de még többen kritizálták Pált – Péterre hivatkozva. Az ősegyházban a péteri (zsidó-)kereszténység és a páli (pogány-)kereszténység összehangolása nem volt könnyű feladat, és eltartott egy ideig, de a levelek írásának idején ez a konfliktus még igen élő volt.

Pál iskolája azonban nemcsak gyűjtötte a mestere írásban megmaradt tanításait, hanem gyarapította is. A Kolosszei levél (Kr. u. 70–75), az Efezusi levél (Kr. u. 85–95), valamint a 2Tesszalóniki levél (1. sz. vége) Pál gondolatait az általa alapított iskola interpretálásában közli, ezért deutero-páli leveleknek szokás nevezni. Az ún. pasztorális levelek, az 1–2Timóteus- és a Titusz-levelek pedig a Kr. u. 1. század egyházközségi állapotait tükrözik, ezért újabban trito-paulinus leveleknek szokás nevezni őket.¹⁴ A bennük szereplő himnuszok gyakran Jézusra alkalmazzák az 1. századi zsinagógai költészetben az Istenről írottakat:

¹² Témánk szempontjából csak a Római Birodalomban létrejött zsidó diaszpórák érdekesek.

¹³ Alexandriai Philón, *Mózes élete*. (ford. Bollók János) Bp. 1994.

¹⁴ Vö. Brown, R. E., i. m. 638–652 és 653–680 – pasztorális levelek datálása.

„15 Ő a láthatatlan Isten képmása, minden teremtmény elsősülötte. 16 Mert benne teremtett mindent a mennyben és a földön: a láthatókat és a láthatatlantokat, a trónusokat, uralmakat, fejedelemségeket és hatalmasságokat. Minden általa és érte teremtett. 17 Ő előbb van mindennél, és minden benne áll fenn. 18 Ő a testnek, az Egyháznak a feje. Ő a kezdet, az elsősülött a halottak közül, hogy övé legyen az elsőség mindenben. 19 Úgy tetszett [az Atyának], hogy benne lakjék az egész teljesség, 20 s hogy általa békítsen ki magával mindent a földön és a mennyben, minthogy Ő a kereszten vérével békességet szerzett. 21 Nektek is, akik azelőtt idegenek és ellenséges érzületűek voltatok gonosz tetteitek következtében, 22 most nektek is megszerezte a kiengesztelődést halandó testében a halál árán, hogy szentté, szeplőtlenné és feddhetetlenné tegyen benneteket színe előtt. 23 Csak álljatok szilárdan és rendületlenül a hitben, és ne tántorodjatok el az evangéliumi reménytől, amelyről hallottatok, hiszen minden teremtménynek hirdették az ég alatt, és én, Pál is ennek a szolgálója lettem.” (Kol 1)

Jézuson keresztül Pál továbbviszi az ószövetségi kinyilatkoztatást, ezért Pál és iskolája számára Jézus Krisztus lesz az autentikus kinyilatkoztató, és egyben minden pogány filozófust meghaladó filozófus is.

Pál személyisége és írásai mély nyomot hagytak a pogány-keresztény közösségekben. De nagy jelentőségű a Lukács által kialakított Pál-kép is, amelyet továbbvittek a Pálról szóló legendák.¹⁵ Ezekben nemcsak Pál damaszkuszi útját olvashatjuk másként, vagy Pál és Tekla viszonyát ábrázolják legendásan, hanem a Filippiben végzett tevékenységét, sőt a korinthusi levelét és a korinthusiaknak a testről írott szavait és vértanúságát is a későbbi vértanúakták fényében mutatja be a keresztény szerző.

Pál levelei akkor emelkednek ki az ókeresztény irodalom más írásai közül, amikor az újszövetségi kánoni gyűjteménybe felvették őket. A szír Marcion (Kr. u. 85–144) ugyan csak tíz levelet emelt be „saját” Újszövetségébe¹⁶, de a 2. századi Muratori töredékben¹⁷ már tizenhárom páli levelet sorolnak fel mint

¹⁵ Vö. Adamik T. (szerk.), *Az apostolok csodálatos cselekedetei*. Bp. 1996. 79–102. old. A Pál-aktákról ld. Hennecke- Shneemelcher: *Neutestamentliche Apokryphen*, II. Tübingen, 1964. 221–270. bőséges bibliográfiával.

¹⁶ A témában a legjelentősebb tanulmányok ld. Blackman, E. C. 2004, Clabeaux, J. J., Grant, Robert, M. 1984, Harnack, A. 1961. 1990, Knox, J. 1942, Wilson, R. S. 1933.

¹⁷ Muratori töredék – Az Újszövetség könyveinek legrégebb jegyzéke „kánonja”, nevé a felfedezőjéről, L. A. Muratoriról (1672–1750) kapta, aki Milánóban az Ambrosiana könyvtárban felfedezte a 85 soros listát és 1740. ben publikálta. Az ő feltételezése szerint ez a latin szöveg egy korábbi görögnek a fordítása volt. A szöveg Kr. u. 180–200 között keletkezett. 82 sorból állt és megszakadt a szöveg, tehát a lista az eredetiben folytatódott. Több

különlegesen tisztelettel őrzött írást. Igaz, látszik, hogy Pál iskolája a számunkra ismeretlen Laodiceai és Alexandriai levelet is felvette a listára, sőt Hermász *Pásztor* című munkája is szerepelt ezen a lajstromon, de a kánoni listán való szereplés azt mutatja, hogy Pál leveleit ekkorra vitán felül a kinyilatkoztatás írott forrásának tekintették. A 360-ból származó Cheltenham-kézirat már minden általunk ismert Páli levelet felsorol. A 397-es karthágói zsinaton, amelyen Augustinus (354–430) is részt vett, minden általunk ismert páli levelet az Újszövetség szövegéhez soroltak.

A gnosztikus tanítók homályos érvelésével szemben az egyházi tanító hivatalnak szüksége volt olyan írásokra, amelyekből az igaz keresztény hitről folyó vitákban érvelhetett, és amelyeket az igehirdetés alapjának is tekinthetett.

A patrisztikus írók mindenekelőtt a Pál által meghonosított műformát, a „vallási levél” formát népszerűsítették tovább, és fejtették ki tanításukat ilyen módon. A Római és Alexandriai Kelemennel elkezdődő „sorozat” számtalan keresztény vallási levelet produkált, és ezeknek a szerzőknek az írásait gyakorta az újszövetségi kódexekhez másolták, ezzel is kifejezve a keresztény tanítás folytonosságát. A keresztény egyház papjai és püspökei tekintélyüket az újszövetségi iratokban való jártasságból is szerezték, ezért igyekeztek azokat nyilvánosan is magyarázni. Amikor Irenaeus (megh. 202)¹⁸ az egyházi hagyományokat és a hitszabályokat magyarázni kényszerült, fontosnak tartotta különbséget tenni a

tudós – így Zahn és Lagrange – a 2. században keletkezett írásnak tartja, és Hippolütoszt tartják a szerzőjének, mások Szardesi Melitton munkájának gondolják. Harnack véleménye szerint a lista apologetikus célt szolgált, és hivatalos nyelvezete arra enged következtetni, hogy tekintélyes személy tette közzé talán Rómában azért, hogy megvédje az egész evangéliumi hagyományt – talán Victor pápa (189–199), vagy Zefrinus pápa (199–217). Campenhauser lett a töredék legnagyobb védelmezője, amely szerint a lista a nyugati egyház véleményét képviseli. Talán Marcion vagy a montanista eretnység ellenében fogalmazták meg. A keletkezési idejére vonatkozóan viták merültek fel, ezt főleg a szövegben szereplő „urbs” és „catholica ecclesia” szóra alapozták és egyesek a 2. mások a 3 századra datálták. Irodalom: Lietzmann, H.: *Kleine Texte* Bonn 1933. Campenhausen H. von, *The Formation of the Christian Bible*, Philadelphia 1972.

¹⁸ Irenaeus Lyonban élt, 202-ben halt meg, görög nyelvű ókeresztény író, akinek korai éveiről semmit sem tudunk, saját bevallása szerint Szmürnai Szent Polikarposz ismertette meg az egyházi hagyományokkal. 177-ben lett püspök. Főműve az *Elenkhosz kai anatropé tész pszeudonomu gnószosz* (Az úgynevezett „tudás” (azaz a gnózis) bírálata és cáfolata). E művének ismertebb címe a latin *Adversus Haereses* (Az eretnységek ellen). A könyv egy nagyszabású áttekintés a Kr. u. 2. századi gnosztikus nézetekről. A mű 1. könyve a gnosztikus tanok ismertetése, a 2–4. ezek cáfolata, mégpedig először a józan értelem, majd a szent hagyomány, végül a bibliai tanúhelyek szerint, az 5. könyv az eszkatológia kifejtése. Művében 27 újszövetségi művet idézett. *Epeideixisz tu aposztoliku kérügmatosz* (Az apos-

kánoni írások és a későbbi hagyományok között. Tertullianus (155–230)¹⁹ már az eretnekekkel folytatott vitában **nehézk**esnek ítélte az apostoli iratok nyelvezetét, és szembekerült a filozófiai **értelmezés** nehézségeivel. Az ókeresztény irodalom újszövetségi értelmezése úgy **haszn**álta a levelek anyagát, hogy elsősorban a dogmatikus definíciók számára keresett **érve**ket az apostoli levelek szövegeiben. Ezért a magyarázatnak egészen sajátos formáját alkalmazta, amely nagy hatással volt az egész középkor értelmezéseire. A keresztény hitvitákban igen gyakran idézték ezeket a leveleket, sőt Alexandriai Kelemen (megh. 215)²⁰ azt is megjegyzi, hogy az első Tesszaloniki levelet **gyak**rabbán idézték, mint a másodikat. De hamarosan megszülettek a leveleknek a **hittanul**ók számára prédikációkban végzett magyarázatai is. Ioánnész Khrüszosztomosznak (347–407)²¹ a felbecsülhetetlen értékű magyarázatai sajnos csak **töredé**kekben maradtak ránk, Mopsuestiai Theodorósz (megh. 428)²² a kisebb leveleket is kommentálta. A 3. században

tolni tanítás szemléltetése) című munkája a 20. században bukkant fel örmény fordításban. Egyéb műveiből mindössze töredékek maradtak fenn.

¹⁹ Tertullianus Quintus Septimus **Plorens** (megh. 220), Karthágóban született 160 körül, ügyvéd Rómában, 190 körül **keresztel**kedett meg, latinul és görögül írt, küzdött a montanista eretnekség ellen, az antik Tacitus volt a példaképe. Küzdött Marcion ellen is (*Adverses Marcionem*). Ismerte Salamon Ódait és a Jakab ős-evangéliumát is, amire Mária szűzi szülésének tanítását alapozta.

²⁰ Kelemen, Alexandriai (Titus Flavius Clemens) 140–150 k. Athén – 215 Kappadókia. Görög keresztény egyházi író, teológus. Itáliában, Görögországban, Szíriában, Palesztinában tanult, majd Alexandriába ment, ahol **magániskol**át alapított. 202 k. a Septimus Severus-féle keresztényüldözés idején Kappadókiába menekült. Etikai, teológiai műveket és bibliamagyarázatot írt. Ő az első keresztény tudós, aki a Biblia és a görög filozófia igazságai között megteremtette az összhangot. Szentírásmagyarázata Philón hatása miatt erősen allegorizáló, de teológiai módszere példaszzerű. *Hüpotüposzeisz* (Vázlatok) című munkája a görög bölcselek és a Biblia válogatott részleteihez írott kommentárvázlatok gyűjteménye.

²¹ Aranyszájú Szent János (344–407) pátriárka, egyháztanító, a kor legnagyobb görög szónokának, Libaniosznak a tanítványa. 367-ben megkeresztelkedett, szerzetes- és remeteéletet kezdett, 378-ban pappá szentelték. Szónoki híre hamar elterjedt, és ezért Arkadiosz császár 397-től Konstantinápoly püspökévé tette. A klérus és a hívek életvitelének reformját és a szegényekkel való törődést sürgette. Kritikái kiváltották Eudokia császárnő haragját, aki – a rivális püspökök ármánykodásai eredményeként – a császárral együtt szembefordult vele és száműzte. Levelei és 1000-nél is több beszéde alkották munkásságának legnagyobb részét. A száműzetés helye felé utaztában halt meg. 438-ban II. Theodosiosz császár Khrüszosztomosz holttestét visszavitette Konstantinápolyba, ahol a legnagyobb ünnepélyességgel temették el. Szentbeszéd-sorozataiban az ŐSz egyes könyveit és az ŐSz szinte minden könyvét magyarázta. Különösen Máté, János evangéliumáról, valamint a páli levelekről mondott beszédei híresek.

²² Theodorosz Mopszvesztiai (megh. 428) Khrüszosztomosz barátja. Tharszoszi Diodorosz iskolájában jártak és sokáig egy Antiókhia melletti kolostorban éltek. 392-ben

Jeromos (331–420)²³ húsz kommentárt is írt a levelekről, de a legnagyobb hatású kommentár mégis Órigenésztől (184–254)²⁴ származik, aki minden páli levelet kommentált. A bizánci szerzők közül Damaszkuszi János (megh. 753)²⁵ és

Mopszvestia püspöke lett és 428-ban bekövetkezett haláláig itt élt. Az antiókhiai egzegézis legjobb képviselője. Görögül írt, de legtöbb műve szír fordításban maradt ránk Pál Római, Korinthusi 1–2. leveléhez, valamint a zsidó levélhez készített magyarázatokat, de a caténák Pál 10 leveléhez fűzött magyarázatait őrzik.

²³ Hieronymus, magyarul: Jeromos, 347 Stridon (ma Szerbia) – 419 Betlehem. Egyháztanító. 354-ben Rómában grammatikai, retorikai és filozófiai tanulmányokat végzett. Ekkor keresztelkedett meg, 373-ban Aquileiában (Trier mellett) aszketikus közösségben élt. Athénbe, majd Antiókhiaiba ment, kimutatta a keresztény írásoknak a pogány irodalommal ellentétes szellemét. 376-ban remete-életet kezdett a pusztában, Antiókhia közelében. Húsz éven át tanulta a héber nyelvet, Antiókhiaiban pappá szentelték. 380-ban Konstantinápolyban Naszianzoszi Gergely tanítványa lett, és elkezdte a görög írásokat latinra fordítani. 382-ben Damazusz pápa tikára lett, és feladatul kapta a négy evangélium régi latin fordításainak átdolgozását. 385-ben Palesztinába zarándokolt, majd Alexandriában Vak Didimuszról tanult biblia-magyarázatot. 386-ban Betlehemben kolostorokat alapított és folytatta tanulmányait. 393-ben Órigenésszel nagy vitát folytatott. Ettől kezdve haláláig Betlehemben dolgozott a Szentírás újrafordításán, magyarázatán, illetve teológiai műveket írt. Alapvető kommentárokat készített a szövegekhez. Héber nyelvi utalásaival új elemet vezetett be kora bibliamagyarázatába. Jeromos jelentős levelezési tevékenységet folytatott. A leghíresebb és legismertebb a biblia-fordítása, a Vulgata lett. Írásai a középkorban nagy hatást gyakoroltak a római egyházra.

²⁴ Órigenész latinul: Origenes 185 Alexandria – 254 k. Tyrus. Görög nyelvű egyházi író. Az alexandriai egyház katechetikai iskolájának vezetője, kiváló filozófiai műveltséggel rendelkezett, jól ismerte a Szentírást. Palesztinában szentelték pappá, mire az alexandriai püspök haragjában kiközösítette. Részt vett a 2. konstantinápolyi zsinaton, Justinianus parancsára eretnekként elítélték. Fiatalkori műve, a *Peri arkhón* az első szisztematikus teológiai összefoglalás, ebben fejtette ki egzegetikai elveit, amelyek szerint a Szentírásban a szó szerinti értelmén kívül a spirituális értelmet kell keresni, hogy az egész Szentírást értelmezni tudjuk. A szentírástudomány terén nagy alkotása a *Hexapla*, amelyben hat oszlopban állította egymás mellé a Szentírás héber szövegét és görög fordításait. Egzegetikai műveit kommentárok vagy homiliák formájában alkotta meg, de jó részük csak töredékesen maradt fenn. Hosszabb részek maradtak meg János és Máté evangéliumához, valamint a Római levélhez és az Énekek énekéhez fűzött kommentárjából. Mózes és József könyveiről szóló homiliái a középkori szerzetesek között voltak népszerűek.

²⁵ Joannész Damaszkénosz, magyarul: Damaszkuszi János (680–750), görög egyházi tanító. Korán kezdett irodalmi munkásságához, majd 700-ban visszavonult a Jeruzsálem melletti Mar Szaba kolostorba. Néhány év múlva a jeruzsálemi püspök pappá szentelte. Püspökei kívánságára írta meg műveit, amelyekben teljes dogmatikai összefoglalásra törekedett a Szentírás, az egyházatyák és a zsinatok alapján. Számos erkölcsi művet és a szentek életét is megírta, szentbeszédei és himnuszai is ismertek. Pál leveleit és Máté evangéliumát kommentálta.

Euthimus Zigabenus (megh. 1118)²⁶ kommentárját kell megemlítenünk, amelyek kiemelkednek a többi közül. A latin szerzők közül Augustinus mellett Marius Victorinus (300 k.)²⁷ vált ismertté, különösen a Galata-levél kommentárja miatt. Pelagius (411 k.) kommentárja jelzi,²⁸ hogy az apostoli szövegeket, amelyek eredetileg is viták közepette születtek, itt viták keresztűzétébe kerülve értelmezik tovább, és talán Cassiodorusig (490–583)²⁹ kell várni, hogy Pelagius nézeteit a levelekről valaki „helyretegye”.

²⁶ Euthymius Zigabenus, Bizánci teológus. A konstantinápolyi Boldogasszony kolostor szerzetese volt, tudása és képzettsége miatt I. Alexiosz Komnenosz nagy tiszteletben tartotta. A császár megbízására készült fő műve, a *Dogmagyűjtemény* az „eretnekségek kézikönyve”, amely alapján az eretnekek ellen küzdöttek. Írt kommentárt a Zsoltárokhoz, az Evangéliumokhoz és Pál leveleihez.

²⁷ Victorinus Caius Marius (Kr. u. 4. század) római rétor, grammatikus. Afrika provinciából származott, mint pogány szerző írt bölcséleti és szónoklattani munkákat, és neoplatonikus filozófusnak számított. Később, már keresztényként, kommentárokat készített Szent Pál több leveléhez, leghíresebb a Galata-levél kommentárja. Neve alatt még több kisebb dolgozat, illetve bibliai költemény is megtalálható, de ezek feltehetőleg más szerzők munkái. Vö. Bruce. F. F. (1946). *Marius Victorinus and His Works*. The Evangelical Quarterly 18: 132–153. újra megjelent 2008-ban.

²⁸ Pelagius, Britannicus (360–431). Első a brit szigeteken született szerzők közül, akitől írásai ránk maradtak. Fiatalon, 380 körül Rómába ment, ott jogot tanult és megkeresztelkedett. Aszketikus életmódja és Pál apostol leveleit magyarázó előadásai nagy hatással voltak a római előkelőkre. A Rómát fenyegető gótok elől Karthágóba menekült (410). A szabad akarat tanításával ellentétbe került Ágostonnal, Jeruzsálemben pedig Jeromos lett az ellenfele. Az antik humanizmust Pál tanításaival ötvöző tételeit több zsinat elítélte (így Karthágó, 419; Efezus, 431). Híveit császári rendelet alapján (418-tól) üldözték. Pelagius 431 körül elűzték Jeruzsálemből, életét Egyiptomban fejezte be. *Expositiones* (Magyarázatok) című műve, amelyet Pál apostol leveleihez írt, teljes egészében fennmaradt. Sok elvesztett tanításának töredékét őrzik az ellene írott vitairatok, Ágoston és Jeromos művei.

²⁹ Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius. Államférfi, tudós, író. Jómódú dél-itáliai családból származott, apja kívánságára a keleti gót király, Nagy Theodorik szolgálatába állt, állami karrierje gyorsan emelkedett. Előbb prefektus, majd Theodorik titkos tanácsadója lett. 514-ben konzul, majd magister officiorum, 533-ban praefectus praetorio, végül patrícius lett. Feladata volt a római lakosságot gót uralom alá vonni. 540-ben, a gót uralom leáldoztával visszavonult az állami élettől, 580-ig a magánbirtokán, az általa alapított Vivarium kolostorban élt és teljesen az antik iratok tanulmányozásának szentelte életét. Úgy érezte, számos kéziratot le kell másolni, hogy az antik kultúra megmeneküljön az utókor számára. Gyűjteményeit a középkorban és a reformáció idején sokat használták az egyháztörténészek.

A középkori kommentárok közül leginkább Szentvictori Hugó (1096–1141)³⁰, Petrus Lombardus (1100–1164)³¹ és Aquinói Tamás (1225–1274) kommentárjai gyakoroltak nagy hatást a tudós olvasókra – és ezen keresztül a középkori igehirdetésre is.

³⁰ Hugo, Szentvictori, (1096–1141) Flamand származású, de születése és korai évei körülményei homályosak. 1115–1120 körül ágostonos szerzetes és 115 körül a Szt. Victori apátságba (Párizs). Egész életében itt élt, az oktatásnak és az írói tevékenységnek szentelve életét. A kolostori iskola vezetője volt 1120-tól 1141-ig. Rövid időre, 1133-ban prior is volt. Bonaventura után ő egyesítette a patrisztikusok teológiájának három irányzatát: a hittanítást, az erkölcsi tanítást és a misztikus tanítást. Elsősorban a Szentírás szó szerinti értelmére fordult. A bibliamagyarázatot az elmélkedés alapjának és a misztikus értelmezés alapjának tartotta. Egyik fő műve, a *Didascalicon*, bevezetés a teológiába és a hét szabad művészetbe, fontos tanúja kora művészettörténetének is. A laoni kolostor hagyományát követve a keresztény atyák írásait igen sokat forgatta, ennek következtében a 12. sz.-tól ezek elterjedtek és a kolostori irodalom szinte kötelező olvasmányáivá váltak. Bibliai hermeneutikai munkája *Adontationes Elucidatoriae*, valamint *Didascalion de studio legendi* 1125-körül. Pál leveleihez írt kommentárjait M.-D. Chenu dolgozta fel és mutatta be az újkori szerzőnek munkásságát. A legérdekesebb talán Genézis kommentárja, amelyet ugyan Jeromos bevezetőjével kezd, de a műből kiderül, hogy a kommentár alapja a héber szöveg. RASI és Hugó egyaránt igyekszik szintetizálni a héber szöveg történeti és spirituális értelmét.

³¹ Petrus Lombardus, (1100 k.–1160). Először Novarában tanult, majd a párizsi Szt. Victori kolostorban folytatta tanulmányait, ahol Petrus Albaelardust is hallgatta. 1147–56 között szentelték pappá. 1159–64 Párizs érsekévé választották, a Szt. Victori apátság azonban megóvta megválasztását. Főleg Szentírás-magyarázatával vált híressé, tőle származnak az ún. Glosszák, melyben a korábbi magyarázókat is összegyűjtötte, Laoni Anselmtől kezdve a saját koráig. Ezeket a glosszákat vitatta meg tanítványaival és e viták írásos eredménye lett szentenciás könyve. 1148-ban zsolttár-magyarázatát nemcsak iskolai, hanem magán használatra is elkészítette. Pál leveleinek kommentárja ránk maradt, csak a Zsidó levelet nem magyarázta, korábbi szerzők közül felhasználta Florus v. Lyon, Ambrosias-ter-kommentárját, illetve Haimo, Laoni Anselm, Poitiers-i Gilbert munkáit, Szentvictori Hugo, Walter von Mortagne írásait és a Summa Sententiarumot. 1150–1158 között kelt szentenciáskönyvei iskolai olvasmányok lettek. Kommentárjaival műfajt teremtett, amely a 13. sz.-ban virágzott (pl. Albertus Magnus, Bonaventura, Aquinói Tamás, Duns Scotus). Ezek a kommentárok egészen Lutherig meghatározták a Biblia értelmezését.

A levelekre azonban leginkább a reformáció, Martin Luther (1483–1546)³², Jean Calvin (1509–1564)³³ és követőiknek munkássága irányította a figyelmet a katolikus–protestáns hitvitában, amely ismét inkább dogmatikai jellegű volt; késhegyig menő viták izzottak fel például a megigazulás-tan terén és más dogmatikai kérdésekben, és a filozófiai értelmezés sok esetben figyelmen kívül hagy-

³² Martin Luther ágostonrendi szerzetes, reformátor. 1501-től az erfurti egyetem hallgatója volt, majd Wittenbergben tanult, 1505-ben magiszter lett, 1507-ben pappá szentelték. 1508-tól az egyetemen tanított Wittenbergben, 1511-ben Rómába küldték, 1512-ben etikából doktorált. A zsoldárokról írt értekezést, a Római és Galata levélről adott elő. A humanistákat követve a forrásokhoz tért vissza, Erasmus kritikái görög ŰSz-ét és Ágoston írásait tanulmányozta. 1518 az ún. Wartburgban átélt „torony”-élmény után a bűn fogalma és a kegyelemtan is átértékelődött tanításában. 1517. október 31-én Wittenbergben közzétette 95 tézisét. Ezekről vita kezdődött, előbb Cajetán de Vio OP pápai legátus igyekezett tételei visszavonására bírni, majd Johannes Eck vitatkozott vele több helyen. 1521-ben X. Leó pápa kiközösítette, Kölnben írásait elégették. Bölcs Frigyes szász fejedelem Wartburg várában háziőrizetben tartotta, 1552-ben itt fordította le az ŰSz-t (11 hét alatt), és az elkészülés időpontjáról „September Bibel”-nek nevezte. 1524-ben kilépett az ágostonos rendből, 1529-ben került sor Zwinglivel a „marburgi disputára” az úrvacsora-tanról, Luther a valóságos jelenlét mellett állt ki. 1530-ban Melancton fogalmazásában benyújtották hitvallásukat az augsburgi országgyűlésnek, 1540-ben V. Károly visszautasította az ágostai hitvallást. Legfontosabb tanításai: a „Sola Scriptus” (a kinyilatkoztatás egyedüli forrása a Szentírás), a „Sola fides” (a megigazulás egyetlen forrása a hit), a „Sola gratia” (egyedül Isten kegyelméből igazulhatunk meg). A szentségek közül megtartotta a gyermekkori keresztséget; az eukarisztiából úrvacsorát formált; az egyházi rendet megtagadta; a szentképek, szobrok és liturgikus ruhák használatát lényegtelennek tartotta. 1983-ban II. János Pál visszavonta a pápai kiközösítést.

³³ Jean Calvin, reformátor Genfben. Iskoláit Párizsban végezte, 1523-ban Orleáns-ban jogi tanulmányokat folytatott. Humanisták hatására a Bibliát és egyházatyákat olvasott. Visszatért Párizsba, bibliai nyelveket és ókortudományt hallgatott, Rotterdamban Faber Stapulensis és Erasmus szellemében tanult. Első műve egy Seneca-kommentár volt, a *De Clementia*. Luther eszméivel hitújítók révén ismerkedett meg. 1533-ban „eretnek beszédet” írt barátjának, Nicolaus Coppnak rektori székfoglalóként. Bázélbe menekült és véglegesen a reformáció híve lett. 1535-ben itt írta kis kézikönyvét: *Institutio Religionis Christianae*, forrásai Luther, Melancton és Zwingli írásai voltak. Magyarra Szenczi Molnár Albert fordította (1624). 1537-ben Farel munkatársaként Szentírás-tanár lett Genfben. Genf öslakosai fellázkodtak a szigorú kormányzat ellen, Farel is ellene szavazott. 1538-ban Farelt és Kálvint kiutasították Genfből, Strassburgba ment. 1539-ben megismerte Melanctont (Lutherrel soha nem találkozott). Sodatelo bíboros megkísérelte katolizálni Genfet, és Calvin állásfoglalását kérte, aki igaz egyházzól beszélt, amely kizárólag Isten ígéjére épülhet. 1541-ben újra Genfben találjuk, ekkor elfogadták egyházkormányzati elveit. Kiépítette hivatalát, a pásztorok, tanítók és vének csoportjait. A szentháromság-tagadó Szervét Mihályt bíróság elé állította, majd megégettette. 1540-ben az ágostai hitvallást aláírta, elfogadva, hogy Krisztus teste és vére a kenyérral és a borral együtt van jelen. 1559-ben akadémiát alapított. Jeltelen sírba temették, nehogy zarándokhellyé váljék a sírja.

ta a levelek szövegének eredeti értelmét és az írás születésének körülményeit, pusztán tekintélyes írott tannak tekintve a szövegeket. Emiatt a levelek értelmezése a protestáns egyházi igehirdetésben előtérbe került, a katolikus igehirdetés viszont sajnos ettől kezdve érezhetően szívesebben mellőzte a levelekről való prédikációt. Kevesen ismerték – és manapság is kevesen ismerik – Cajetan (Thomas de Vio) (1469–1534)³⁴ magyarázatait, amelyeket 1529-ben publikált, vagy Cornelius de Lapide (1567–1637)³⁵ Antwerpenben közzétett magyarázatait 1614-ből. A legtöbb katolikus prédikációs gyűjtemény evangélium-magyarázatra korlátozódott; a magyar nyelvterület katolikus szerzői közül a páli leveleknek „predikációs” finalitással történő magyarázatáig a legújabb időben is csak Jakubinyi György (1997)³⁶ jutott el.

Az újabb prédikációs gyakorlatban a levelek értelmezését a fundamentalista és az asszociációs vagy szimbolikus magyarázatra épülő spirituális egzegézis irányzatos írásaiiban fedezhetjük fel. Mindkettő nélkülözi a levelek keletkezési környezete és a mai hallgatóság szellemi szituációja közötti különbségek figyelembevételét, ezért a szerzők gyakran csak saját gondolataik elmondása mentén *ürügyül* használják a levél kommentálását. Pedig Pál leveleinek szövege igazán

³⁴ Cajetan, Thomas OPred. szerzetesi neve: Jakob de Vio. Bíboros, a neotomizmus megalapítója. 1484-ben belépett a domonkos rendbe. Filozófiát és teológiát tanult Páviában, Padovában, Bresciában. 1500-ban Rómában a rend prokurátora, a Sapientia egyetemen a filozófia és az egzegézis professzora lett. 1507-ben választották a rend helyettes elöljárójává, 1508-tól választott generális. 1511–12-ben a Pisa-milánói zsinaton a gallikanizmus ellenében a pápai primátust védte. 1512–17-ben az 5. lateráni zsinaton a pápa csalatkozhatatlanságát vette védelmébe X. Leó reformtörekvéseivel együtt. 1517-ben presbiter bíboros, 1518-ban Palermó érseke, ugyancsak 1518-ban pápai legátus lett Augsburgban. A Lutherrel folytatott vitában a jóindulatú álláspontot képviselte. 1523-ban kiállt VI. Adorján megválasztásáért, és Magyarországon is járt a török elleni háború szervezése érdekében, amely VII. Kelemen pápa minden felhívása ellenére sikertelen maradt. 1527-ben, a „Sacco di Roma” idején fogságba került, de a pápa kieszközölte szabadon bocsátását. Visszatért gaëtai püspökségére. 1530-ban ismét Rómába ment, a pápa tanácsadója lett. A kor legjelesebb teológusa volt, Aquinói Tamás *Summájához* klasszikus kommentárt írt (1507–20).

³⁵ Cornelius a Lapide SJ, egzegéta. Maastrichtben és Kölnben tanult filozófiát, Douai-ban és Löwenben teológiát. 1592-ben belépett a jezsuita rendbe. 1596-ban egzegézis-professzor Leuvenben, 1616-ban a Collegium Romanumban tanított. A jezsuiták legtermékenyebb egzegétája, a Zsoltárok és Jób könyve kivételével minden könyvet kommentált.

³⁶ Jakubinyi György Miklós (1946 Máramarossziget) gyulafehérvári érsek. Teológiát Gyulafehérvárott és Rómában tanult, a Pápai Bibliikus Intézetben diplomát szerzett (1974). 2001-ben a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem díszdoktora. Fontosabb művei: *A Prédikátor könyvének magyarázata*, Gyulafehérvár 2000. *Hirdesd az igét!* I-II. kt. Gyulafehérvár 1997.

akkor válik érdekessé, ha felfedezzük az eredeti vitaszituációt, amelyért íródtak, és azt kellő gondossággal alkalmazzuk az „újpogányságból érkezett” hallgatóság meggyőzésére.

Minden esetben ügyelnünk kell arra, hogy Pál antropológiája és a mai antropológiai szemlélet között lényeges különbség van! Sőt Pál kozmológiája és társadalomképe sem alkalmazható minden további nélkül a mai viszonyokra. Ezen túl azt is meg kell vallanunk, hogy – ellentétben Jézusnak az evangéliumokban olvasható tanításával – Pálnál a levelekben sokkal markánsabban fedezhetjük fel teológiájának fejlődését, szemléletmódjának változását, mint az evangéliumokban. Ez érthető is, hiszen Jézus tanító időszaka, nyilvános működése mindössze három évre korlátozódott és Palesztinában egyazon kulturális közegben zajlott. Pál igehirdetése viszont, ha az első missziós út kezdetét vesszük kiindulópontul, akkor Kr. u. 45-ben kezdődik és haláláig, 67-ig tart – vagyis több mint 20 évet ölel fel –, és ezalatt igen változatos kulturális kihívásoknak kellett megfelelnie és nagyon különböző gondolkodású hallgatóság előtt tett eleget igehirdetői kötelezettségének. Érthető tehát, hogy könnyebben felfedezhető a stílus- és gondolkodásbeli változás az első Tesszaloniki levéltől a deuteró- vagy a trito-páli levelekben olvasható írásokig, amelyek már az 1. század végén foglaltattak írásba. Pál tehát túl a maga igehirdetésén, a keresztyén igehirdetésnek nem csak az azonoságát, hanem időbeli fejlődésének folyamatát is rögzítette írásaiban. A mai prédikátornak is ez a feladata: megtanulni Páltól úgy továbbadni a Názáreti Jézus tanítását, hogy az egy másik kultúrában is érthető és hatásos legyen.

Saint Paul's Letters

St. Paul's letters have a uniquely effective history. Christian communities were greatly interested in the collection of Paul's letters after his death. These documents bore witness to the fact that Christians' of Gentile origins were equal to those of Jewish tradition and provided the answers to numerous problems experienced by these non-Jewish Christian communities. This fact altered the approach to reading the letters because, whereas originally these letters provided the answers for a single community only, now, as a result of new reading methods, they gave answers to more general problems. In addition, these letters provided an opportunity for the development of religious philosophy and offered the possibility of accepting the integration into Christian teaching of certain elements of Hellenistic culture, and concepts of mystery and virtue. Paul's faith, based on his conversion, was received with enthusiastic interest in the Protestant churches, and to this day, they are more inclined to read Paul's letters than are those from the Catholic Church. It is true to say that the letters are the earliest Christian documents, and reflect the preaching of the message, which provided the basis for the composition of the Gospel stories.

DR. REZI ELEK

KERESZTÉNY ERKÖLCSI VÁLASZOK A VÁLTOZÓ TÁRSADALOM SZOCIÁLETIKAI KÉRDÉSEIRE

A CSALÁDI ERŐSZAK ÉS LEKÜZDÉSI LEHETŐSÉGEI

Az utóbbi évtizedekben jelentkező társadalmi, gazdasági, politikai változások nagy hatást gyakoroltak az ember lelki, szellemi, erkölcsi, vallásos életére. Nem véletlen, hogy a korábbi szociáletikai kérdések átértékelődtek, vagy éppen újabbak merültek fel. A megelőző korokban jelentéktelennek tűnő társadalmi problémák kerültek előtérbe. Ezért nem véletlen, hogy a tanulmány célja olyan társadalmi problémák mérlegelése, amelyek mind a mikroközösséget (család, iskola, egyház, intézmény), mind a makroközösséget (társadalom, emberiség) érintik. A sokasodó és természetesen keresztény erkölcsi választ váró kérdések közül a tanulmányban az erőszakra kívánom irányítani a figyelmet, mert a világban mértéktelenül terjed az erőszak. Ez az oka annak, hogy napjainkban sok irányból, sokféle módszerrel közelítik meg ezt a tulajdonképpen nagyon összetett és bonyolult jelenséget. Az erőszak különböző megnyilvánulási formái közül a hozánk legközelebb állót teszem a vizsgálat tárgyává: a családi erőszak jelenléte és leküzdési lehetőségei.

Erőszakon (agresszivitáson)¹ általában olyan cselekvést értünk, amikor személy/ek testi-lelki-szellemi kényszert alkalmaz/nak a másik személy/ek fölött. Valójában testi sértéssel összekapcsolt bűnös cselekedetről van szó, azonban a

¹ Az angolszász irodalomban azonos tartalommal alkalmazzák az *erőszak* (violence) kifejezést, ez azonban a magyar szóhasználatban az agressziónál szűkebb tartalmú, ezért az utóbbi előnyösebb. Általában agresszióról beszélünk, ha valaki a másik embert károsítani vagy bántani akarja (s a szándékot alkalmasint tett követi). Ezt az elterjedt meghatározást azonban a mai pszichológiai, pszichiátriai és pszichoanalitikus ismeretek birtokában célszerű tágabban megközelíteni. Az agresszió gyűjtőfogalom, amely bizonyos motivációkat, gondolattartalmakat, érzelmeket és viselkedést ír körül, mely meghatározott személyekre és dolgokra irányul.

Agresszióról beszélünk támadó jellegű magatartás, ellenséges – legtöbbször feszültség-gel járó – belső rezdületek, élmények jelentkezésekor, amelyek irányulhatnak a külvilágra, személyre vagy befelé az átélőre magára; lehetnek tudatosak vagy tudattalanok, megmutathatók közvetlenül vagy közvetve (például bosszúságot okozó ajándék küldése, valakinek intenzív elhanyagolása), akár átalakult formában is (például elfojtott agresszióból származó szorongásban, testi tünetekben).